

С. В. Позіховська

Державний історико-культурний заповідник, м. Острог.

**ПАНТЕЛЕЙМОН ЮР'ЄВ - ЗБИРАЧ ОСТРОЗЬКОЇ СТАРОВИНИ,
ЛЕГЕНД ТА ПЕРЕКАЗІВ**

*Здесь в Остроге еще живут преданья,
Еще услышишь шепот старины,
Здесь каждый камень – древние сказанья,
Кричащие к тебе из тишины....*

Цим віршем, надрукованим в альманасі «Острозька муза», Пантелеймон Юр'єв розпочинає свій збірник рукописних матеріалів, які він сам назвав «Острозька старовина».

Серед блискучої плеяди острозьких краєзнавців – С. Кардашевича, Я. Перлштейна, М. Тучемського, М. Струменського, Й. Новицького, А. Сендульського, Г. Равчука, П. Андрухова – ім'я Пантелеймона Васильовича Юр'єва займає не останнє місце. Історик і краєзнавець, журналіст і поет Пантелеймон Васильович народився у 1906 році в Москві. Його дід був знаним слов'янофілом, засновником відомого літературно-популярного журналу «Руська дума». Закінчивши Острозьку чоловічу гімназію, Юр'єв присвятив себе журналістиці. У міжвоєнний період він був редактором багатьох російських газет: «Утро», «Искра» (Вільно), «Русский голос» (Львів), кореспондентом ряду зарубіжних газет. Після війни П. Юр'єв обіймав посаду головного редактора тижневика «Русский голос» (Лодзь), був одним з керівників Російського культурного Товариства в Польщі, співпрацював з українською та білоруською періодикою. Вірші й оповідання, які він писав російською та польською мовами, дійшли до нас у «самвидаві», і були передані разом з його архівом до збірки Музею книги та друкарства м. Острога його вдовою та другом Маремом Цибартом при допомозі посольств СРСР та Польщі у 1983 році в результаті тривалої переписки автора статті з М. Цибартом¹.

Особливе місце у творчому доробку Юр'єва займають матеріали, присвячені історії Острога, і зібрані автором в кілька рукописних збірників, об'єднаних однією назвою – «Острозька старовина».

«Я намагався дати читачеві таку картину острозького минулого, якою вона проходила перед моїми очима. Я писав історію не Острозьких, як багато моїх попередників, а острозької старовини, Острозькі для мене не головна, не основна мета моєї роботи, а тільки фон для розкриття відомого періоду острозької історії» – говорить у передмові Пантелеймон Васильович, який до останніх років життя з особливою любов'ю збирав матеріали з історії Острога. Значна частина рукописів присвячена острозьким легендам. «В роботі моїй наводиться деяка кількість острозьких легенд і переказів. Я спеціально, в час мого перебування в Острозі, цікавився їх збором, Тут я наводжу, одначе, далеко не весь зібраний мною матеріал, – відкинуті багаточисленні варіанти, які не викликають більш значимого інтересу, відкинуті й легенди книжкового походження»².

Легенда, від латинського *legenda* – буквально те, що вартує прочитати, має різні значення: у фольклорному – народна розповідь про чудесне, яка увійшла в традицію і сприймається розповідачем і слухачем як достовірна. Новітня література легендою вважає будь-яку розповідь, що вирізняється поетичним вимислом, але претендує на достовірність. Виникаючи як усний переказ, часто на основі реальних подій, легенда в процесі передачі від особи до особи, доповнюється додатковими фактами, а то й вимислом згідно уяви та фантазії, симпа-

тій та емоцій оповідача. В легендах легко простежуються погляди народу на своє минуле та на своє походження.

Часто легенди переплітаються з історією та взаємно доповнюються. Леся Українка називала легенди «пахощами історії», «перлинами народної творчості», а Роман Федорів писав: «історія і легенда – як би родичі, брати – це з першого погляду, але вони не схожі між собою. У них різні батьки. Історія це плід дослідника, факту, а легенда – це дитя народу».

Юр'єв зібрав біля 80 острозьких легенд. Рукопис до друку був готовий ще в 1942 році, однак після варшавських подій 1944 року всі матеріали по острозькій давнині, зібрані протягом десятиліть, в тому числі унікальні старі фотокартки, поштівки з видами Острога були знищені гітлерівцями і пс крупинках відновлювались автором з 1945 аж до 1971 року.

В передмові до збірки легенд, Юр'єв згадував багатьох дослідників, які записували легенди про Острог: ксьондза І. Головинського, одного з перших директорів Острозького музею Й. Новицького, письменницю С. Кохановську (А. Соханську з Рівного, яка довго жила в Острозі), збирача єврейських легенд І. Дубнова, польського історика А. Пшездецького, російського письменника В. Соловйова, який використав ряд острозьких легенд і переказів у повісті «Княжна Острожская».

Весь свій творчий доробок Пантелеймон Васильович присвячує світлій пам'яті своїх батьків, дружини Ніні та няні Євдокії Масютиній, уродженці села Масловки на Рязанщині, яка померла та похована в Острозі. Саме вони часто надихали автора в нелегких пошуках решток острозької старовини. Та основним джерелом натхнення був старовинний Острог.

Нити древние преданий
Здесь сплелись одним клубком.
Сколько тут бывало славных
Битв и дел под Острогом.

(А. Дерпт)

На нашу думку, настав час познайомити широкий загал з переказами та легендами, які світлими промінчиками через товщу віків пробиваються до нас, не даючи просторих коментарів до них та не акцентуючи увагу на історичних неточностях і помилках, адже це – романтичне оспівування історії міста, автором якого є прості острожани. До перших спроб познайомити читача із зібраними П. Юр'євим острозькими легендами можна віднести невелику збірку П. Андрухова «Волинь в легендах і переказах» та статтю А. Хеленюка та М. Данилюк³.

Всі острозькі легенди по тематиці можна об'єднати в кілька груп: про походження Острога, про князів Острозьких, легенди, присвячені історичним особами, пов'язаним з Острогом, легенди про характерників та розбійників, про пошуки скарбів, єврейські легенди та легенди, присвячені окремим цікавим випадкам тощо.

Велика кількість міст мають легенди про своє походження. Один з найстаріших острозьких переказів – легенда про золоту качку – стосується історії виникнення Острога.

Багато-багато віків тому, коли навколо Острога були непрохідні дрімучі ліси, на місці пізнішого замку Острозьких стояв таємничий замок, в якому могутній чарівник тримав викрадену ним вродливу дівчину. Щоб ніхто не міг забрати її, злий чарівник перетворив дівчину на золоту качку, а на сторожі поставив чудовиська, які дихали вогнем. Дуже схожий сюжет, тільки пов'язаний з варшавським замком князів Острозьких, наводить А. Акайомов у книзі «Тіні минулого» (Варшава, 1944): «Багато-багато століть тому назад, коли на місці Варшави шумів непрохідний бір, на місці недобудованого замку князя Острозького стояв кришталевий замок чарівника, котрий помістив там викрадену ним королівну під сторожею вогнедишних зміїв та інших чудовиськ. Королівна не погодилася стати дружиною чарівника, так

як вона віддала серце юнакові, який у битві врятував життя її батька. Чарівник, розгніваний впертістю королівни, перетворив її на золоту качку, склавши при цьому зарок, що вона тільки тоді перетвориться на жінку, коли знайдеться сміливець, який не побоїться проникнути в печеру і виконати наступні зобов'язання: він повинен протягом трьох днів забирати з печери по 100 дукатів і ці гроші прожити кожен день без залишку, після цього сміливець повинен зловити золоту качку і тоді вона знову перетвориться в його руках на людину. Перетворивши дівчину в качку, чарівник повелів замку зникнути глибоко під землю, а над ним з'явився густий ліс...»⁴.

Існує ще один варіант даної легенди. Від Острозького замку до Дерманського монастиря ведуть звивисті підземелля, в яких є велика підземна печера, де знаходиться прихований від людського ока скарб. Цей скарб охороняє перетворена на золоту качку дівчина. Навкруги печери розкидані кістки сміливців, які намагалися проникнути в печеру в пошуках скарбів. З легендою про золоту качку перегукується ще одна легенда, яка розповідає про те, що під Острогом є велике підземне озеро. В середині озера знаходиться маленький острів, а на острові келія монаха. Інколи в підземеллі з'являється лицар, закований в лати. Він направляє коня до берега озера і стуком меча об піхви прикликає до себе монаха, бажаючи випросити для себе прощення гріхів. Але монах не може зі свого острова добратися до берега, і лицар, повернувши коня, зникає так таємниче, як і з'являється. Є й інші варіанти цієї легенди, деякі називають ім'я монаха – Данило Острозький (рідше) або Федір Острозький (частіше). Характерно, що жоден з варіантів не вказує імені лицаря. Ця легенда має якийсь зв'язок з легендою про золоту качку, зв'язок цей дуже віддалений і нині практично втрачений, хоча існують варіанти, які поєднують в собі елементи обох цих легенд⁵.

Велика група легенд присвячена власникам Острога – князям Острозьким⁶. Попередня легенда, пов'язана з іменем князя Федора Даниловича Острозького, є досить рідкою. Мало поширеною є також легенда про його сина – Василя Красного, яка розповідає нам про те, що коли в нього померла дитина, його дружина з горя зійшла з розуму. Несчасна мати вважала, що ангел живою взяв її дитину на небо. З тих пір ясними місячними ночами інколи можна побачити над Острогом ангела, який пролітає над містом. Однією рукою він тримає дитину, а іншою розкидає над містом квіти⁷. Великою кількістю переказів оточене ім'я князя Василя-Костянтина Острозького. Це і легенди про бойові подвиги, і про відступництво його сина Януша та багато інших. Вони досить відомі та поширені, тому немає потреби ще раз дублювати їх зміст.

Зате маловідомою є легенда, що стосується одного з синів князя Костянтина – Олександра. По його смерті до католицького монаха з'явився ангел з оголеним мечем і наказав повеліти дружині померлого Анні, щоб вона своїх синів – Костянтина та Івана не наvertsала до католицької віри, тоді вона житиме довго і буде славною та знаменитою, як її великі предки, а на синів її зійде Божа благодать і благословіння Боже. Коли ж вона ослухається, і сини її зрадять батьківську віру, то обидва вони помруть в один рік, а саму Анну живцем з'їдять черви⁸.

Кілька переказів та легенд присвячено останній княгині в роді Острозьких Анні-Алоїзі Ходкевич, в основі яких лежать реальні історичні події, пов'язані з розгоном нею святкування православної Паски та придушення повстання острозьких міщан, відомого в історії як «Острозька трагедія». Легенди мають різні варіації, проте всі зводяться до того, що за вчинене святотатство та наругу над людьми, Анна-Алоїза була проклята і приречена вічно бродити привидами по Замковій горі⁹.

Найбільшою кількістю переказів оповите ім'я острозької княжни Гальшки, саме життя якої схоже на сумну легенду про кохання, підступність і зраду¹⁰. Гальшка належала до тих людей, про яких легенди складають та переповідають ще за життя. Легендарною була її вро-

да, про яку з захопленням розповідали в багатьох країнах, а польські хроністи навіть називали її найвродливішою нареченою XVI століття у всій Східній Європі. Волею її дядька, князя Костянтина, Гальшку віддали князю Дмитру Сангушкові, після того як приступом було взято Острозький замок. Весілля було гихе і малолюдне. За легендою, під час вінчання в Богоявленському соборі, коли молодята обмінювалися обручками, налетів шалений вітер, який навстіж відчинив церковні двері, загасив свічки й лампадки. Під сильним вітром застогнали на банях дзвони, віщуючи нещастя. Нажаханий священник хотів припинити вінчання, проте князь Костянтин не дозволив. Доля Гальшки склалася трагічно. Власне тому наступна легенда розповідає про те, що життя своє вона закінчила самогубством, викинувшись з балкону замку. Та вона не розбилась об землю – її підхопив вітер, а в тихі місячні ночі Гальшка з розпущеною косою, молода і вродлива, сумно бродить Замковою горою і тихо плаче. Це душа її за вчинений страшний гріх самогубства приречена вічно блукати та шукати прощення. Багато очевидців стверджували, що коли місячної ночі дивитись на замок з моста, що веде на Нове місто, то можна помітити через вікна, як біла тінь Гальшки блукає по опустілому замку. Дехто пояснював це вигадливою грою світлотіні і як доказ тому розповідав, що коли в замку замінили вікна, тіні більше не було помітно. Острожани вважали, що зустріч з тінню Гальшки не віщує нічого поганого та страшного, вона лише навівала легкий сум.

Існує також маловідома легенда про самотнього монаха-схимника, який жив у так званих «межіриських гаях» у кам'яній печері. Його любили та поважали за готовність завжди прийти на допомогу. Люди пошепки переповідали один одному, що це – Андрій, син нещасної Гальшки, якого її мати силою відібрала і віддала на виховання простій селянці. Коли Андрій підріс, йому розповіли правду, і він вирішив стати монахом, щоб денно і нічно молитись за свою нещасну матір.

Ще одна легенда, пов'язана з Гальшкою, народилася у новітні часи, на початку XX століття. На Новому місті, на так званій Зусманській заваді, було здійснено жорстоке вбивство з метою пограбування. Вбивці, однак, не вкрали нічого, так як їх налякала тінь, яка кілька разів промайнула за вікном. Налякані вбивці кинулися навітки, але зупинились, немов вкопані: на порозі будинку, де було вчинено вбивство, у місячному сяйві стояла молода дівчина, з рук якої виходило полум'я. Обидва вбивці від страху втратили свідомість і впали на землю. На дивне світло збіглися сусіди і затримали вбивць. На суді вбивці в один голос клялись, що бачили духа, який і налякав їх до втрати свідомості. Коли суддя запитав їх, чий це міг бути дух, у відповідь вони сказали, що переконані в тому, що це дух Гальшки. Про це у свій час писали і газети. Випадок цей породив повір'я про те, що прах Гальшки покоїться десь на Зусманській заваді.

Значна кількість легенд відноситься до багатьох історичних осіб, пов'язаних з Острогом. В більшості своїй вони мають історичне підґрунтя. Але інколи, як наприклад, в легенді пов'язаній з ім'ям Наполеона, в якій мова іде про те, що навпроти того будинку, де він ніби квартирував в Острозі під час військової кампанії, встановлено білий стовп, ми можемо говорити про чистий вимисел. Наполеон ніколи не був в Острозі, а згаданий стовп є просто межовим¹¹.

Острозький переказ стверджує, що князь Андрій Курбський багато років прожив в Острозі, що також є мало ймовірним, але можна припускати, що двір Острозького він все-таки відвідував, а згадувана в легендах «опалиха» або опальна слобода, яка пов'язується з іменем опального князя і яка нараховувала кілька дворів, існувала насправді. Про неї згадує острозький історик С. Кардашевич під 1620 роком, проте він не вказує, хто там проживав. По одній з версій, то могли бути виселені князем Костянтином колишні служебники та ратники княгині Беати¹².

Одна з легенд розповідає про великого вченого, який жив Острозі і міг передбачати

майбутнє: так, він пророкував про те, що з'явиться зірка хвостата (комета), яка принесе паводки, неврожай, голод. А був цей вчений віри чужинської (ймовірно, мова йшла про Яна Лятоса, відомого польського астронома, викладача Острозької Академії, який був кальвіністом). Князь Януш Острозький послав до нього вчених мужів, щоб на вернули його у віру православну, проте вчений цей був таким мудрим, що посланців на вернув до своєї віри. А зірка хвостата все-таки з'явилась, що привело до несподіваної смерті Януша від переляку¹³.

Існує кілька варіантів легенди про відомого діяча Острозького науково-освітнього осередку, настоятеля Богоявленського собору Даміана Наливайка, брата знаменитого Северина Наливайка¹⁴, та кілька редакцій переказів про Дмитра Самозванця та його вінчання в Острозі з Мариною Мнішек¹⁵.

Важко знайти людину, яка була б байдужою до розповідей про незліченні багатства, заховані в давнину. Тема пошуків скарбів є однією з найулюбленіших у творах багатьох письменників та поетів, особливе місце відведене їй в казках, легендах, переказах. Не обійшли цю тему і острозькі легенди, яких є досить багато¹⁶. Цікаво, що місце знаходження скарбів окреслено, як правило, Замковою горою та її околицями. Однією з найхарактерніших є легенда, яка розповідає, що у Круглій вежі глибоко-глибоко в землі зберігаються незчислимі скарби, заховані від людського ока. Раз в рік в підземеллях вежі чути стукіт і шум від розкопування землі. Це копають шукачі скарбів, які були завалені землею багато століть тому під час пошуків скарбу. Оживають вони тільки раз на рік, в день своєї смерті, і всього на кілька годин. Тоді вони намагаються відкопати себе, та марно: досягають поверхні вони опівночі, але в цей час б'є годинник і земля знову поглинає нещасних.

Юр'єв пише, що в 1880-х роках біля Замкової гори, в районі так званих «уділів» (колишньої садиби князів Яблоновських), кілька острозьких міщан викопали з землі горщик із старовинними монетами, який у них відібрала поліція і ніби-то передала на монетний двір до Петербурга. Цей факт породив ще кілька легенд про острозькі скарби.

Близькими до легенд про шукачів скарбів є група легенд про острозькі криниці, в яких теж можна було знайти скарб, тільки потрібно було знати час і магічні слова¹⁷.

Велика кількість легенд є побутовими. Вони присвячені різним цікавим епізодам з життя міста, яскравим особистостям. Знаходимо ми легенду про божевільного острозького художника, який у фарби підмішував сльози своєї дочки, від чого картини його справляли надзвичайне враження¹⁸, про музиканта, який віртуозно грав на скрипці, коли поруч не було слухачів, а по його смерті виявилось, що замість скрипки в нього був кусок дерева¹⁹, про острозьких розбійників²⁰ та про ката, який багато років відрубав голови на так званій Красній горці тощо²¹. Цікавою є легенда про острозького ненажера, мотиви якої доволі часто зустрічаються. Легенда розповідає, що ненажера їв за двадцять чоловік, за раз міг з'їсти заледве не вола, а бочку вина випивав як чарку. Якось він поспорив, що вип'є бочку старого меду. Викотили йому з князівського льоху бочку меду, він її випив, викотили другу – випив і другу і продовжував хвалитися, що й третю осилить. Викотили третю бочку – ковтнув він ковток з неї, тут йому кінець і прийшов. В Острозі велика печаль була, бо ніде більше такого знаменитого чоловіка не могли знайти. Цікавим є коментар Юр'єва до цієї легенди. Він пише, що ненажера – це історична особа. Ним був ніби-то острозький литвин Ян Богдан Сусло – секретар Януша Острозького, його портрет, за словами С. Кардашевича, певний час знаходився в Межиріцькому монастирі²². Несецький, спираючись на свідчення очевидця – Янгинського, писав, що Сусло міг їсти за тридцять чоловік і був при цьому худим.

Окрему групу складають острозькі єврейські легенди, деякі з них в кінці XIX століття були опубліковані в Санкт-Петербурзі в журналі «Восход». Окремі з них спираються на історичні події. Так, під час обстрілу Острога російськими військами в 1792 році в зоні вогню опинилася велика єврейська синагога, але кулі та гранати, які втрапили всередину синагоги,

зависали в повітрі, не причиняючи ніякої шкоди, тому що синагога була заговорена великим каббалістом і магом равинам Торовичем. В честь цього чуда кілька ядер було замуровано в стіни синагоги, а два з них підвішено на ланцюгах в центрі молитовного залу. Існує ряд легенд, присвячених острозьким равинам, зокрема Самуїлу Когену та Самуїлу Едельсу (Марше)²³.

В рамках короткого дослідження неможливо розповісти про всі острозькі легенди. На нашу думку, до спадщини Пантелеймона Васильовича Юр'єва ще не раз будуть звертатись історики, краєзнавці, фольклористи, етнографи та просто любителі старовини, тому що, як писав І. Франко, легенда «се не історія, та проте вона не парадокс, коли один із новітніх учених говорить, що не одна легенда містить в собі більше правди, ніж не одна історія. Все діло в тім, щоб уміти видобути правду, як метал із руди».

Примітки:

1. Приватний архів автора.
2. Юр'єв П. Острожская старина. Черновые материалы для истории г. Острога. Авторская рукопись. – Варшава, 1941. – Ч. 1. – Вместо предисловия.
3. Андрухов П. Волинь в легендах і переказах. – Острог, 1995; Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2004. – Вип. 1.
4. Юр'єв П. Острожская старина. Исторические очерки. Черновики. – Легенда №22; Юр'єв П. Острожская старина. Черновые материалы... – С.181.
5. Юр'єв П. Острожская старина. Исторические очерки... – Легенда №1; Юр'єв П. Острожская старина. Черновые материалы для истории г. Острога... – Легенда №XIII.
6. Андрухов П. Вказана праця; Юр'єв П. Острожская старина. Черновые материалы для истории г. Острога... Легенда №VII.
7. Юр'єв П. Острожская старина. Исторические очерки... – Легенда №2.
8. Юр'єв П. Вказана праця. – Легенда №14.
9. Юр'єв П. Вказана праця. – Легенди №№8, 15; Юр'єв П. Острожская старина. Черновые материалы для истории г. Острога... – Легенди №I, XLVI.
10. Юр'єв П. Вказана праця. – Легенди №6, 20, 23, 27, 43; Юр'єв П. Острожская старина. Черновые материалы для истории г. Острога... – Легенди №№II, X, XXXVIII, XLIV.
11. Юр'єв П. Вказана праця. – Легенда №11; Юр'єв П. Острожская старина. Черновые материалы... – Легенда №XXXIII.
12. Юр'єв П. Вказана праця. – Легенда №17; Юр'єв П. Острожская старина. Черновые материалы... – Легенда №XX.
13. Юр'єв П. Вказана праця. – Легенда №21; Юр'єв П. Острожская старина. Черновые материалы... – Легенда №XXXII.
14. Юр'єв П. Вказана праця. – Легенди №№29, 30; Юр'єв П. Острожская старина. Черновые материалы... – Легенда №XXVI.
15. Юр'єв П. Вказана праця. – Легенди №№10, 41; Юр'єв П. Острожская старина. Черновые материалы... – Легенда №XXXV.
16. Юр'єв П. Вказана праця. – Легенда №3; Юр'єв П. Острожская старина. Черновые материалы... – Легенди №№III, XI.
17. Юр'єв П. Вказана праця. – Легенди №№7, 12; Юр'єв П. Острожская старина. Черновые материалы... – Легенди №№V, XLV.
18. Юр'єв П. Вказана праця. – Легенда №2; Юр'єв П. Острожская старина. Черновые материалы... – Легенда №XXXVII.
19. Юр'єв П. Вказана праця. – Легенда № 39.
20. Юр'єв П. Вказана праця. – Легенди №№33, 34, 42; Юр'єв П. Острожская старина. Черновые материалы... – Легенди №№XIV, XVIII, XIX, XXXVI.
21. Юр'єв П. Вказана праця. – Легенда №37.
22. Юр'єв П. Вказана праця. – Легенда №13.
23. Юр'єв П. Вказана праця. – Легенди №18, 40, 47; Юр'єв П. Острожская старина. Черновые материалы... – Легенди №№XII, XXXIV.